

Wojciech Eckert*

DREWNIANE KOŚCIOŁY WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO. TRWANIE ARCHITEKTURY GWARANCJĄ NIEPRZEMIJANIA DUCHA

Drewniane kościoły w województwie lubuskim stanowią odrębną, bardzo interesującą pod względem architektonicznym, grupę zabytków. Materialne trwanie tych budowli jest warunkiem koniecznym przetrwania ducha tych świątyń.

Słowa kluczowe: kościół drewniany, konstrukcja zrębowa, konstrukcja szachulcowa

W rejestrze zabytków województwa lubuskiego wpisanych jest 425 świątyń. Aż 52 obiekty to kościoły drewniane wzniesione w konstrukcji zrębowej lub szkieletowej. Zlokalizowane są przede wszystkim w północnej i środkowej części województwa. Z pewnością jest ich więcej, jednak nie wszystkie ujęte są w ewidencji konserwatorskiej.

Większość z nich nie znalazła się dotychczas w strefie zainteresowań badaczy, historyków architektury, sztuki, konserwatorów zabytków. Poza świątyniami w Klępsku, Chlastawie, Osiecznicy, Kosieczynie i Kalsku nie były dotąd przedmiotem poważniejszych badań. A są to często obiekty o wyjątkowej randze, zarówno pod względem wieku, wyposażenia jak rozwiązań konstrukcyjnych i funkcjonalnych.

Województwo lubuskie to terytorium, w skład którego wchodzi ziemie o różnej przynależności historyczno-geograficznej, a co za tym idzie o różnorodnej i bogatej spuściźnie dziejowej zachowanej w materialnym dziedzictwie kulturowym. Są to tereny Śląska, Brandenburgii (Marchii), Wielkopolski, Dolnych Łużyc, Marchii Granicznej. Przynależność poszczególnych obszarów do różnych pań-

stwowości oraz przemiany religijne wywarły ogromny wpływ na architekturę sakralną dzisiejszego województwa lubuskiego.

Od początku XVI wieku (okres rodzenia się ruchu reformatorskiego) większość terenu dzisiejszego województwa lubuskiego podlegała trzem państwom, które w różny sposób traktowały kwestie wyznaniowe i kwestie wolności religijnej. Ziemię Wschowską, Międzyrzecką i Babimojską cechowała tolerancja religijna. Silne poparcie dla kościoła katolickiego widoczne było na terenach należących do Habsburgów, czyli dawny powiat zielonogórski i północna część powiatu świebodzińskiego. Wpływ protestantyzmu zaznaczył się na terenach podległych Hohenzollernom tj. Ziemia Torzyska, powiat gorzowski, strzelecko-drezdenecki oraz krośnieński.

Za najbardziej reprezentatywne spośród kościołów o konstrukcji zrębowej uznaje się świątynie w Kosieczynie, Nowej Wiosce, Boryszynie, Niedźwiedziu oraz wzniesiony na planie oktagonu kościół w Trzebulach. Przeprowadzone w ostatnim czasie badania dendrochronologiczne pozwoliły określić datę budowy kościoła w Kosieczynie na rok 1389. Stawia to ten obiekt w szeregu najbardziej wartościowych kul-

* Eckert Wojciech, dr hab. inż. prof. UZ, Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Inżynierii Lądowej, Instytut Budownictwa.

turowo drewnianych kościołów wzniesionych w konstrukcji zrębowej w Polsce.

Osobną grupę stanowią kościoły o układzie mieszanym gdzie najstarsze elementy wzniesione w konstrukcji zrębowej połączone zostały ze ścianami szkieletowymi będącymi efektem późniejszych przebudów. Wśród nich na największą uwagę zasługuje świątynia w Kłępsku. Tu ścianę wschodnią i zachodnią tworzą pozostałości budowli zrębowej z XIV wieku a szachulcowe ściany, północna i południowa, są efektem przebudowy z XVI wieku.

Nietypowym, a przez to wyjątkowym pod względem konstrukcyjnym, jest kościół w Kalsku. Jest on przykładem budowli o konstrukcji podwójnej składającej się z wewnętrznego wieńca zrębowego i późniejszej, zewnętrznej ściany szkieletowej.

Inne cechy posiadają kościoły znajdujące się na terenach nadwarciańskich. Są to świątynie młodsze choć równie interesujące. Ich budowę wiąże się z potrzebami zaspakajania kultu ludności, która zasiedlała te tereny w okresie tzw. kolonizacji fryderycjańskiej. Były to świątynie protestanckie w Przynotecku, Gralewie, Chwałowicach, Świerkocinie, Krobielewie, Okszy. Do wielu z nich, w XIX wieku, dobudowano wieże.

Szczególnym kościołem spośród obiektów szachulcowych jest, zbudowany w latach 1746–1748 jako ewangelicki, kościół w Zielonej Górze. Wyróżnia się on zarówno gabarytami jak i konstrukcją. Ściany ze słupów i rygli tworzą piękny rysunek szachownicy. Konstrukcja pozbawiona jest zastrzałów. Jednak sztywność przestrzenną a co za tym idzie stabilność zapewnia wewnętrzna konstrukcja dwukondygnacyjnych empor powiązanych ze ścianami obwodowymi i dachem.

Stan zachowania drewnianych kościołów w województwie lubuskim jest zróżnicowany. Prawie wszystkie w dalszym ciągu pełnią funkcje sakralne. Po II wojnie światowej adaptowane zostały na świątynie katolickie, co w niektórych przypadkach spowodowa-

ło również konieczność reorganizacji wnętrza. Warto przyrzeć się kilku bliżej.

Kościół pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Kłępsku. Najbogatsze wyposażenie.

Świątynia została wzniesiona w XIV wieku. Od 1567 do 1945 roku pełniła funkcję ewangelickiego kościoła parafialnego. Pierwotnie w całości drewniana, przebudowana została w 1581 roku. Zmianie uległa konstrukcja ściany północnej i południowej ze zrębowej na szachulcową. Dzięki analizie dendrochronologicznej udało się sprecyzować datę budowy kościoła na lata 1367–1377. W świetle tych badań stwierdzono, że przebudowie nie uległa tylko zachodnia ściana szczytowa, która zachowała swój pierwotny charakter. Dotychczas sądzono, że oryginalny stan zachowania miała również wschodnia ściana szczytowa, lecz datowanie drewna każe wiązać ją z późniejszą przebudową kościoła. Bryła złożona z nawy głównej i prezbiterium powiększona została o późniejsze przybudówki.

Poewangelicka świątynia w Kłępsku, ze względu na wyjątkowy gotycko-renesansowy wystrój, jest rzadko spotykanym zabytkiem sztuki sakralnej zarówno w regionie jak i w Polsce. Wyposażona w nieprzeciętnej wartości dzieła sztuki malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego odgrywa istotną rolę zarówno w wymiarze materialnym jak i duchowym.

Wśród bezcennego wyposażenia wnętrza wymienić należy późnogotycki tryptyk z figurą Madonny z Dzieciątkiem, polichromie stropów o tematyce biblijnej, wykonane w latach 1610–1613, snycerkę i malowidła empor, chrzcielnicę (1581), ambonę (1614), chór muzyczny, stalle oraz nagrobki.

Jak wspomniano, kościół w Kłępsku jest wyjątkowo cennym przykładem architektury sakralnej w województwie lubuskim. Jednak stan techniczny tej budowli budzi zastrzeżenia, przede wszystkim ze względu na liczne ogniska korozji biologicznej (owa-

Drewniane kościoły województwa lubuskiego. Wybrane przykłady

dy, pleśnie). W najbliższym czasie niezbędne będzie przeprowadzenie ekspertyzy dla określenia stopnia zużycia technicznego konstrukcji. Potem powstanie projekt naprawy i wzmocnienia tak by wspaniałe wyposażenie świątyni wraz z jej konstrukcją przetrwały kolejne setki lat.

Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski w Radzikowie. Ostatnio odrestaurowany.

Kościół w Radzikowie wzniesiono w 1712 roku w konstrukcji szachulcowej. Niemiecka literatura przedmiotu czasami podaje wiek XV. Możliwe, że już w tym czasie istniał we wsi kościół, jednak z pewnością nie w miejscu obecnej świątyni. Argumentem za taką hipotezą może być fakt, że do lat 90. XX wieku w *nowym* kościele znajdował się gotycki, ołtarz szafkowy, być może przeniesiony ze starszego kościoła. Niestety bezcenne rzeźby zostały skradzione. Ostatnio jednak pojawiła się nadzieja na ich odzyskanie.

Wiosną 2009 roku rozpoczęto remont świątyni. Wymieniono ok. 45% skorodowanego drewna na nowe. Wzmocniono więźbę dachową, wymieniono pokrycie na nowe. Rozebrano zakrystię ukazując pierwotną formę ściany południowej. Zrekonstruowano stolarkę okienną i drzwiową. Oszalowano wieżę, a jej dach uzyskał cebulowe zwieńczenie, zakończone mosiężną kulą i krzyżem. Zewnętrzne tynki cementowo-wapienne zostały skute. Nowe tynki, o właściwościach fizycznych i mechanicznych podobnych do tynków wapiennych, położono tylko na pola wypełniające przestrzeń drewnianego szkieletu. Konstrukcja drewniana została zakonserwowana. Już z daleka widoczny jest rysunek ciemnego szachulca na tle jasnokremowych tynków. Nowe ławki, oświetlenie i pastelowe kolory ścian nadały wnętrzu nową jakość.

Kościół w Radzikowie nie jest obiektem najbardziej cennym pośród ok. 60 drewnianych kościołów województwa lubuskiego. Jednak ze względu na zły stan

techniczny obiektu, grożącego katastrofą budowlaną, niezbędne było podjęcie szybkich kroków aby obiekt uratować. Przy okazji przywrócono mu dawny wygląd.

Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Witaszkowie. Obiekt, któremu przywrócono pierwotny wygląd.

Kościół w Witaszkowie zbudowano w 1749 roku w konstrukcji szachulcowej. Jest to obiekt wzniesiony na rzucie prostokąta z trójbocznie zamkniętą częścią prezbiterialną. Zwartą bryłę świątyni nakrywa dwuspadowy dach z czworoboczną sygnaturką. Pierwotne pokrycie dachu było ceramiczne, po II wojnie światowej zamienione na pokrycie z blachy stalowej ocynkowanej. Wypełnienie szachulca wykonano z cegły, pola były tynkowane. Ściany północna i południowa opracowane są podobnie. Pośród dziewięciu słupami znajdują się cztery wąskie okna. Całość wieńczy profilowany gzyms. Ściana wschodnia, trójboczna zakomponowana jest symetrycznie z ośmiu słupów. Na środkowej osi znajduje się okno. Elewację frontową stanowi ściana zachodnia podzielona ośmioma słupami. Tu, w środkowej osi znajdują się jednoskrzydłowe drzwi do świątyni. Wszystkie słupy spięte są krótkimi ryglami a sztywność konstrukcji zapewniają zastrzały zlokalizowane w polach skrajnych.

Jeszcze niedawno kościół ten uchodził za obiekt murowany. Cementowo-wapienny tynk tzw. *baranek* zasłaniał całkowicie konstrukcję szachulcową od zewnątrz a płyty pilśniowe twarde pokryte tapetą stanowiły wykończenie ścian wewnętrznych.

Kościół w Witaszkowie nie wyróżnia się niczym szczególnym w regionie. Jest raczej typowym przedstawicielem tego typu świątyń. Warto jednak przypomnieć, że przez długi czas uznawany był za średniej klasy, niewielki, jednoprzestrzenny kościół murowany. Dopiero niedawno, gdy w wyniku działań warunków atmosferycznych, odpadł tynk zewnętrzny, ujawniła

się oryginalna szachulcowa konstrukcja. Szczelny tynk zewnętrzny i okładziny wewnętrzne przyspieszyły proces korozji biologicznej konstrukcji drewnianej. Szybkie podjęcie prac remontowych uratowało świątynię przed katastrofą. Przywrócony został równocześnie pierwotny wygląd kościoła, zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz.

Wydaje się, że przykład kościoła w Witaszkowie może być pośrednim dowodem na istnienie podobnych, nierozpoznanych obiektów w województwie lubuskim. Być może listę kościołów drewnianych województwa lubuskiego trzeba będzie wydłużyć.

Kościół pod wezwaniem śś. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Kosieczynie. Z ówczesnie wzmocnioną konstrukcją.

Kościół w Kosieczynie wzniesiono w konstrukcji zrębowej. Przez wiele lat trwały spory związane z określeniem daty budowy świątyni. Wątpliwości budziły informacje zawarte w przedwojennej literaturze niemieckiej mówiące o roku 1406 jako roku budowy kościoła. Nawet autor tzw. białej karty założonej dla zabytku przy dacie tej postawił znak zapytania. Jednak w ostatnich latach uzyskano odpowiedź na to i inne pytania. Zlecone przez Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków badania dendrochronologiczne dały interesujące wyniki. Określono w nich, iż najbardziej prawdopodobną datą budowy świątyni jest rok 1389, a jako pewnik przyjęto przełom XIV i XV wieku. Więźbę dachową wykonano w 1417 r. z drewna ściętego pomiędzy 1406 a 1416 rokiem. Wieża, która była dotychczas datowana na XVIII wiek, wzniesiona została w 1431 roku.

W ciągu setek lat konstrukcja ta była wielokrotnie przerabiana i zmieniana. Największe zmiany zostały wprowadzone w trakcie wykonywania sklepienia pozornego. Wycięto wtedy fragmenty belek więzaryowych aby uzyskać przestrzeń dla tej konstrukcji. Spowodowało to utratę sztywności więźby. Siły roz-

porowe, które były skutkiem tych modernizacji, powodowały odchyłanie się ścian świątyni na zewnątrz. Znacznym odkształceniom i deformacją uległa więźba dachowa. W połowie XX wieku ściany wzmocniono stalowymi ceownikami, w końcu podparto ścianę południową, najbardziej odchyloną od pionu, ukośnie zamontowanymi stalowymi dwuteownikami. Zabezpieczenia te powstrzymały dalszą destrukcję, jednak ich wygląd szpecił piękny zabytek.

Taki sposób zabezpieczenia konstrukcji ścian świątyni traktowany był jako tymczasowy. Dlatego niedawno powstał oryginalny projekt wzmocnienia i usztywnienia konstrukcji dachu. System stalowych linek zawieszonych na jętkach i krokwiach do którego podwieszono obcięte końcówki belek więzaryowych skutecznie wyeliminował przyczyny powodujące odkształcanie ścian i dachu. Jego dużą zaletą jest to, że jest niewidoczny z zewnątrz. Tymczasowe stalowe wzmocnienia i podpory zostały usunięte.

Prace konserwatorskie w kościele w Kosieczynie zostały ukończone w tym roku. Kolejny zabytkowy drewniany kościół oddany zostanie mieszkańcom wsi. Zmieniony, odrestaurowany, z odzyskanymi elementami dawnego wyposażenia, z pewnością piękniejszy i bardziej prawdziwy.

Kościół drewniany w województwie lubuskim stanowią grupę obiektów o wyjątkowych walorach historycznych, artystycznych i naukowych. Konieczne jest szybkie zintensyfikowanie prac badawczych związanych z tą grupą zabytków. Powyższe przykłady świadczą o tym, że w grupie ok. 60 zabytkowych drewnianych kościołów znajdujących się w województwie lubuskim, duża część może być zagrożona katastrofą budowlaną. Z zewnątrz prezentują się dobrze. Pobielone ściany, zakonserwowane, ciemne drewno sprawiają wrażenie, że obiekty te są w dobrym stanie technicznym. Jednak, na podstawie zaprezentowanych przykładów widać, że często bywa

inaczej. Renowacja wnętrz tych świątyń, konserwacja wyposażenia, sprzętów, rzeźb, obrazów, polichromii będzie mogła się odbywać tylko wtedy, gdy zapewniona zostanie konstrukcjom tych kościołów odpowiednia trwałość.

Trwanie kościołów drewnianych w województwie lubuskim, ich architektury (forma), konstrukcji (substancja materialna), niezmienności funkcji (sposób użytkowania), jest gwarancją nieprzemijania ducha kryjącego się w tych świątyniach od stuleci.